

Dzieje miasta i regionu w latach 1793—1918

Tadeusz Kieloch

Przynależność administracyjna

Ziemia kujawska do roku 1793 podzielona była na dwa województwa: brzesko-kujawskie i inowrocławskie. W skład województwa brzesko-kujawskiego, którego stolicą był Brześć Kujawski wchodziły następujące powiaty: brzeski, kowalski, kruszwicki, przedecki i radziejowski. Funkcję ostatniego wojewody pełnił Stanisław Dąbski, a na kasztelanii zasiadał jako ostatni kasztelan większy Dionizy Mniewski¹.

W województwie brzesko-kujawskim znajdowało się 5 starostw, wśród nich starostwo brzesko-kujawskie. Obejmowało ono swoim zasięgiem miasto Brześć Kujawski oraz folwarki: Stary Brześć, Kąkową Wolę, Miechowice, Gołębin, Koszanowo, Kłobię, Falborek, Lekarzewice i Żakowice z przyległymi wsiami i trzy młyny. Ostatnim starostą był Aleksander Maszczeński syn kasztelana inowrocławskiego, który stanowisko to piastował aż do „inkameracji pruskiej”, a następnie dożywotnio otrzymywał ze skarbu rocznie 733 talary. Z godnością starosty łączyła się władza wykonawcza. O stanowisko to zabiegało wielu kandydatów, ponieważ przypisane były do niego majątki narodowe, z których za rządów pruskich i w okresie Królestwa Polskiego utworzono ekonomie. W skład ekonomii brzeskiej oprócz miasta Brześcia Kujawskiego wchodziło 52 wsi, osad i folwarków, 9 młynów i magazyn we Włocławku. Naddzierżawcą tej ekonomii w okresie zaboru pruskiego i Księstwa Warszawskiego był Puchan, a po jego śmierci od 1813 roku wdowa po nim Anna z Łogów Puchan².

¹ M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 56, 60; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1880, s. 398—399.

² M. Borucki, op. cit., s. 75—77, 198; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy południowe 1793—1806*, Wrocław 1957, s. 34—37.

Praca zbiorowa
pod redakcją
Bogdana Głębowicza

MONOGRAFIA
BRZEŚCIA KUJAWSKIEGO

WŁOCŁAWEK

1970

Człowiek
w regionie Brześcia Kujawskiego
Studium archeologiczno-antropologiczne

Zdzisław Kapica

Najstarsze zidentyfikowane ślady bytności człowieka w okolicach Brześcia datowane są na młodszą epokę kamienia (neolit), tj. około 4 200 p.n.e. Znaleźiska starsze (z terenu pow. włocławskiego) są bardzo fragmentaryczne. Odkryto dotąd (badania prowadzone przez R. Schilda w 1960 r.) ślady obozowisk: ze starszej epoki kamienia (okres późnego paleolitu) w Dobiegniewie, pochodzące sprzed 15—12 tys. lat p.n.e. oraz ze środkowej epoki kamienia (mezolitu) w Wistce Szlacheckiej, datowane na około 8 tys. lat p.n.e. Terytorium Polski nie jest zresztą bogate w osadnictwo starszej epoki kamienia. Prawdopodobnie główną tego przyczyną była niszczycielska działalność lodowców, które przesunęły się przez nasz teren.

W tabeli 1 dokonałem zestawienia chronologii geologicznej świata zwierząt, ze szczególnym uwzględnieniem linii ewolucyjnej człowieka. Obrazuje ono przestrzeń czasu dzielącą od powstania prymitywnych form życia do człowieka.

symboliczny zegar czasu (rozwój ziemi i życia w przeliczeniu do jednej doby) wskazuje na przybliżone wartości mierzone w setnych i tysięcznych częściach sekundy, które minęły dopiero od początków ery rolniczej (neolitu). To co nazywamy współczesnością jest trudno uchwytnie na „zegarze czasu”.

Człowiek jest więc niezbyt odległą nowością.

Chronologia geologiczna (wg G. G. Simpsona, 1950)

Chronologia	Nazwy er, okresów i epok	Przybliżony wiek w latach
I Kształtowanie się Ziemi — brak uchwytnych śladów życia organicznego	Era archaiczna	ok. 3 miliardów
II Przejawy prymitywnych form życia organicznego	Era prekambryjska	ok. 2 miliardów
III Pierwsze zwierzęta wodne (w tym pierwsze kręgowce)	Era paleozoiczna — okres kambryjski	ok. 500 milionów
IV Pierwsze zwierzęta lądowe	Era paleozoiczna — okres dewoński	ok. 320 milionów
V Rozwój płazów i gadów	Era paleozoiczna — okres permski	ok. 230—200 milionów
VI Pierwsze ptaki i ssaki	Era mezozoiczna — okres jurajski	ok. 160 milionów
VII Pojawienie się pierwszych zwierząt Naczelnych	Era kenozoiczna — okres trzeciorzędu — epoka paleoceńska	ok. 75 milionów
VIII W obrębie Naczelnych pojawiają się pierwsze formy prowadzące do Człowieka	Era kenozoiczna — okr. trzeciorzędu — epoka mioceńska	ok. 28 milionów
IX Pierwsze pierwotne formy ludzkie Homo erectus (Pithecanthropus)	Era kenozoiczna — okr. czwartorzędu — epoka pleistocenska	ok. 1 miliona
X Pierwsze formy współczesnego Człowieka — Homo sapiens fossilis	„	ok. 70 tys.
XI Początek ery rolniczej (tzw. młodszej ep. kamiennej — neolitu)	Era kenozoiczna — okr. czwartorzędu — ep. holocenska	ok. 5 tys.
XII Początki rozwoju współczesnej cywilizacji (tzw. rewolucja przemysłowa)	Współczesność	wiek XVIII n. e.

Chronologia kultur archeologicznych
występujących w Regionie Brześcia Kujawskiego

Epoka	Okres	Kultura			
Młodsza epoka kamienia (neolit) 4200—1700 p.n.e.	I — Wczesny (4200— —3500)	Ceramiki wstęgowej rytej			
	II — Środkowy (3500— —2500)	Ceramiki kresko- wo-kłu- tej	Len- dziel- ska (grupa brzesko- kujaw- ska)	Pucha- rów lej- kowatych	Amfor kulistych
	III — Późny (2500— 1700)			Pucha- rów lej- kowatych	Amfor kulistych
		Ceramiki sznurowej	Pucharów dzwonowatych		
Brązu 1700—650 p.n.e.	I — Wczesny (1700— —1450)	Ceramiki sznurowej	Unie- tycka	Iwieńska	
	II — Starszy (1450— —1200)	Trzciniecka		Przedłużycka	
	III — Środkowy (1200— —1000)	Łużycka			
	IV — Młodszy (1000— 800)	Łużycka			

Epoka	Okreś	Kultura	
Brązu 1700—650 p.n.e.	V — Naj- młod- szy (800— 650)	Łużycka	
Żelaza 650 p.n.e. — 1250 n.e.	I — Hal- szta- cki (650— 400)	Łużycka	Najazd Scytów na teren Polski
	II — La- teński 400 — pocz. n. e.)	Łużycka Wschodnio-pomorska Grobów kloszowych	Pierwsi Celtowie i Germanie na terenie Polski
	III — Rzy- mski (pocz. n. e. — 375)	Wenedzka	
	IV — Wę- dró- wek ludów (375— —570)	Wenedzka	Hunowie na terenie Polski
	V — Wcze- sno- śred- nio- wiecz- ny (570— —1250)	Prapolska	

Epoka	Okreś	Kultura		
Brązu 1700—650 p.n.e.	V — Naj- młod- szy (800— 650)	Łużycka		
Żelaza 650 p.n.e. — 1250 n.e.	I — Hal- szta- cki (650— 400)	Łużycka	Najazd Scytów na teren Polski	
	II — La- teński 400 — pocz. n. e.)	Łużycka Wschodnio-pomorska Grobów kloszowych	Pierwsi Celtowie i Germanie na terenie Polski	
	III — Rzy- mski (pocz. n. e. — 375)	Wenedzka		
	IV — Wę- dró- wek ludów (375— —570)	Wenedzka	Hunowie na terenie Polski	
	V — Wcze- sno- śred- nio- wiecz- ny (570— —1250)	Prapolska		

Przed około milionem lat powstały pierwotne formy ludzkie, które posługiwały się prostymi kościanymi i kamiennymi narzędziami, pędziły tryb życia koczowniczy. Prymitywne narzędzia ulegały powoli doskonaleniom. Człowiek obserwował przyrodę, starał się od niej częściowo uniezależnić. Około 450—350 tys. lat p.n.e. posiadał umiejętność rozniecania ognia. Etap ten można określić, jako zdobywanie i rejestrowanie podstawowych doświadczeń życiowych. W tym też czasie nastąpiło udoskonalenie mowy ludzkiej, na co wskazują badania odlewów mózgowych form wczesnoludzkich.

Przejęcie od trybu życia koczowniczego do osiadłego nastąpiło na terenie dzisiejszej Polski dopiero w epoce neolitycznej, tj. około roku 4200 p.n.e. Szereg badaczy określa tę epokę mianem jednej z podstawowych rewolucji ogólnoludzkich, która w konsekwencji przyniosła trwającą przez kilka tysięcy lat erę rolniczą. Osiadły tryb życia przyczynił się bezsprzecznie do rozwoju wielkich cywilizacji ludzkich, które ulegały ciągłej ewolucji dzięki gromadzeniu doświadczeń technicznych, a więc zaczątków oraz powstawania wiedzy empirycznej. Od młodszej epoki kamienia rozwój kulturowy i techniczny uległ wielkiemu przyspieszeniu.

Początki zainteresowań materiałami wykopaliskowymi, z okresów nie objętych źródłami pisanymi, sięgają drugiej połowy wieku XIX. Właściwe jednak rozpoczęcie metodycznych prac wykopaliskowych w regionie Brześcia Kujawskiego przypada na rok 1930 i łączy się z osobą prof. dr Konrada Jażdżewskiego, podówczas asystenta Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Na terenie Brześcia działał również delegat PMA — W. Kasiński. Terenowe prace wykopaliskowe prowadził również jeden z najbliższych współpracowników K. Jażdżewskiego — Stanisław Madajski. Po drugiej wojnie światowej wznowienie badań przez łódzki ośrodek archeologiczny, kierowany przez prof. dr K. Jażdżewskiego, przypada na rok 1947. Od 1955 r. rozpoczyna prace badawcze Kujawska Ekspedycja Antropologiczna Uniwersytetu Łódzkiego przy współudziale pracowników Muzeum Archeologicznego z Łodzi, kierowanego przez prof. dr K. Jażdżewskiego.

Młodsza epoka kamienia (neolit) — 4200—1700 p.n.e.

Wspominałem uprzednio o tej najbardziej przełomowej i rewolucyjnej epoce archeologicznej. Przyczyny szerokiego rozpowszechnienia się rolnictwa na terenie Europy Północnej i Środkowej szereg badaczy łączy ze zmianami klimatycznymi, jakie wystąpiły na przestrzeni od ok. 7 do 4 tys. lat p.n.e. Występujące podówczas zmiany klimatyczne spowodowały ocieplenie i osuszenie terenów rolniczych w basenie Morza Śródziemnego, zapoczątkowało to erę wielkich migracji ludności. Na tereny Polski kultury rolnicze mogły docierać różnymi drogami (np. przez Bałkany, Ukrainę, lub też drogą okrężną poprzez wybrzeża Atlantyku, Morza Północnego do terenów nadbałtyckich).

Najstarsze ślady ludów rolniczych łączą się z kręgiem cywilizacji naddunajskich — kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Ludność tej kultury uprawiała ziemię przy pomocy kamiennych lub kościanych motyk. Była to tzw. kopieniacza uprawa roli połączona z cyklicznym wypalaniem terenów przeznaczonych do zagospodarowania. Uprawiano: pszenicę, jęczmień, żyto, proso, owies, (rośliny strączkowe?). Hodowano zwierzęta domowe — krowy, kozy, owce i świnie. Ponadto zajmowano się łowiectwem, rybołówstwem i zbieractwem. Produkowano: podstawowe narzędzia kamienne (z tzw. skał drobnoziarnistych lub łupków krzemiennych), łuki, grociki krzemienne do strzał, topory rogowe i inne. Na szczególną uwagę zasługuje wynalezienie garncarstwa, którego początki datują się dopiero od epoki neolitycznej. Ludność zamieszkiwała tereny położone w pobliżu rzek i jezior, budując przypuszczalnie domy naziemne o konstrukcjach słupowych.

Następna z cyklu cywilizacji naddunajskich to kultura ceramiki wstęgowej kłutej. Ślady jej nie są zbyt licznie spotykane w okolicach Brześcia. Podobnie jak i w przypadku omówionej poprzednio kultury niewiele można powiedzieć o zwyczajach ówczesnych ludzi.

Znacznie pełniej poznana jest kultura lendzielska, pochodząca również z kręgu naddunajskiego. Na naszym terenie wytworzyła ona odrębną grupę brzesko-kujawską, będącą zarazem najdalej wysuniętym na północ odłamem tej kultury.

W czasie trwania kultury lendzielskiej na terenie dzisiejszego Brześcia (południowy brzeg jeziora Smętowo) istniała jedna z największych, poznanych dotąd na terenie Kujaw, osad. W trakcie prac wykopaliskowych odkryto ślady około 60 domostw trapezowatych, o długości od 15 do 40 m i szerokości 5—10 m w szerszym końcu. Domy były zbudowane z szeregu ustawionych przy sobie słupków drewnianych, wpuszczonych w ziemię nieraz do głębokości 2,5 m. Ściany ich były oblepiane gliną i malowane białą farbą. Według ostatnich badań (L. Gabałówna 1966) można przyjąć, że osada istniała około 200 lat i była kilkakrotnie odbudowywana. Na terenie osady współistniało jednocześnie około 7 chat, w których zamieszkiwali ludzie, zaś prawdopodobnie w części wydzielonej hodowane przez nich zwierzęta. Wielokrotna odbudowa domostw łączyła się z okresowym zamieszkiwaniem osady. Pierwsi bowiem rolnicy nie znali jeszcze nawożenia uprawianych gruntów, stosowali gospodarkę wypaleniskową terenów przeznaczonych do zasiewów. Po wyczerpaniu się możliwości uzyskiwania zadawalających plonów przenosili się na inne miejsca. Można również sądzić, że część osady była stale zamieszkała, teren bowiem Brześcia obfituje w urodzajne czarne ziemie. Niestety stanowisko nad jeziorem Smętowo nie jest przebadane całkowicie.

Prócz rolnictwa i hodowli zwierząt mieszkańcy ówczesnego Brześcia zajmowali się garncarstwem i produkcją narzędzi przeznaczonych na codzienny użytek. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, iż ludność lendzielska zapoczątkowała na terenie Polski używanie oraz wyrób metalowych narzędzi i ozdób z miedzi. W Brześciu Kujawskim odkryto pierwsze ślady kucia tego metalu oraz wytwarzania z niego półfabrykatów w postaci prętów i taśm (natomiast na terenie Polski Południowej — w Złotej, woj. kieleckiej, odkryto pierwsze ślady odlewania). Według dotychczasowych danych przyjmuje się, że metal ten napływał na nasze terytorium wraz z nowymi falami rolniczych kolonistów. O dalekosiężnych kontaktach kultury lendzielskiej świadczą również ozdoby z muszli małżów śródziemnomorskich.

W obrębie osady brzeskiej odkryto również groby ludności kultury lendzielskiej. Zmarli chowani byli z reguły w pozycji skurczonej; mężczyźni na prawym boku, kobiety zaś na lewym. Przy zmarłych składano każdorazowo przedmioty ich codziennego użytku, np.: mężczyźni wyposażano w topory z rogu jeleniego, sztylety kościane, groty strzał (prawdopodobnie wraz z niedochowanymi do dziś łukami) itp.; kobiety zaś grzebano z różnymi ozdobami — naszyjnikami z zębów zwierzęcych, różnorodnymi paciorkami ułożonymi w okolicy bioder i innymi. Często dawano zmarłym naczynia wypełnione prawdopodobnie jadłem w dzień pogrzebu.

Obok ludów lendzielskich w II okresie neolitu polskiego egzystowały dość liczne grupy o odmiennych kulturach, nie pochodzących z kręgu cywilizacji naddunajskich — jak kultura pucharów lejkowatych i kultura amfor kulistych.

Ludność pucharów lejkowatych początkowo prowadziła dość pierwotną gospodarkę rolniczo-hodowlaną. Następnie poziom jej uległ znacznemu wzbogaceniu, być może pod wpływem osiadłej ludności rolniczej. Prawdopodobnie z kulturą tą można łączyć stopniowe przejście od kopieniackiej uprawy roli do sprzężajnej przy użyciu prymitywnego radła ciągnionego przez pary wołów. Za mieszkania służyły budowle naziemne, rzadziej ziemianki. W nawiązaniu do dawnych tradycji mezolitycznych ludność pucharów lejkowatych była wybitnie zainteresowana w eksploatacji złóż krzemiennych do wyrobu narzędzi. Z tego zresztą czasu pochodzi największa kopalnia (w dzisiejszym tego słowa znaczeniu) odkryta na terenie woj. kieleckiego (Krzemionki, pow. opatowski). Zmarłych grzebano w pozycji wyprostowanej. Niekiedy nad pochówkami usypywano potężne grobowce — w kształcie wydłużonego trójkątu, obstawiane dużymi głazami. Ze względu na częste ich występowanie na naszym terenie, noszą nazwę grobów kujawskich. Dochodzą one niekiedy do 130 m długości, 15 m szerokości i 3 m wysokości. Skupisko takich grobów znajduje się na terenie Sarnowa (pow. włocławski). Prawdopodobnie jeden z grobowców, dotąd niezbadany, występuje w pobliżu Brześcia (lasek pod Wieńcem).

Obecność tych najbardziej monumentalnych budowli grobowych łączy się z ideą megalityczną, która ze swego pierwotnego ogniska położonego prawdopodobnie w basenie Morza Śródziemnego rozprzestrzeniła się na teren Europy Zachodniej i dotarła następnie na ziemię polskie. Pewne podobieństwo pod względem budowy olbrzymich grobów kamiennych wykazuje również kultura amfor kulistych. Pojawia się ona dopiero u schyłku II okresu neolitycznego i jest późniejsza od kultury pucharów lejkowatych.

Lud kultury amfor kulistych trudnił się szczególnie hodowlą zwierząt (bydło, świnie, owce, kozy). Świadectwem wyraźnego kultu dla zwierząt mogą być odkryte na terenie Pikutkowa i Brześcia groby bydłace, np. w Brześciu odkryto grób pary bydła, z których jedno posiadało ozdobną kolistą tarczkę miedzianą. Za pasterskim charakterem ludności świadczą również groby nosicielei tej kultury, w których zazwyczaj obok zmarłego, prócz naczyń z jadem, dawano żuchwę świńską i kieł dzika.

Prawdopodobnie wyposażenie to odzwierciedla wykonywane m. in. i przez pasterzy czynności — czyszczenie skór zwierzęcych przy pomocy żuchw oraz ewentualne ich zszywanie rzemieniem przy użyciu kła dzika jako szydła. Zmarłych chowano w jamach grobowych obstawionych dużymi kamieniami, które zespalano gliną. Komorę grobową nakrywano olbrzymimi głazami i uszczelniano drobnymi kamieniami. Groby takie odkryto np. w Pikutkowie, Wiencu i Kątach. W pobliskim natomiast Humlinie (badania St. Madajskiego) odkryto groby masowe, do których składano częściowo nadpalone zwłoki ludzkie. Badania prowadzone przez dr L. Gabałównę na terenie Sarnowa w 1967 r. zezwoliły na uchwycenie przeze mnie śladów ludożerstwa (kanibalizmu, prawdopodobnie kultowego), stwierdzanego zresztą również przez innych badaczy w obrębie tej kultury.

W końcu epoki neolitycznej na widownię wkracza kultura ceramiki sznurowej, wywodząca się prawdopodobnie z terenów ukraińskich. Względnie szybkie rozprzestrzenienie się tej kultury łączone jest z oswojeniem konia. Na naszym terenie znane jest tylko jedno większe cmentarzysko (w Pikutkowie) i szereg rozrzuconych stanowisk. Prawdopodobnie pierwsza fala ludności okresu ceramiki sznurowej była wybitnie koczownicza.

Ostatnia wreszcie z kultur neolitycznych, która dotarła do końca młodszej epoki kamiennej, to kultura pucharów dzwonowatych. Nie odegrała ona na terenie Kujaw poważniejszej roli, znaleziska należą do rzadkości.

Odkrycia brązu (stop miedzi z cyną lub arsenem; antymonem) dokonano na terenie Mezopotamii (ewentualnie w Egipcie lub na Krecie) około III tysiąclecia p.n.e. Termin „brąz” wiąże niektórzy z nazwą portu rzymskiego Brundisium (obecnie Brindisi). Epoka brązu rozpoczęła się wcześniej na terenie Europy Południowej, znacznie zaś później dotarła do granic współczesnej Polski. Pierwsze wyroby brązowe pochodziły z odległych kontaktów ówczesnych grup ludzkich. Dopiero w okresie późniejszym rozpoczęto własną produkcję tego stopu. Epoka ta stanowi naturalny etap rozwoju technicznego i gospodarczego, stale doskonalonego przez ówczesne społeczeństwa.

Przedstawione w tabeli kultury epoki brązu informują, iż w pierwszych okresach występują różne kultury, podobnie jak to miało miejsce w neolicie. Pierwsze z nich to unietycka i iwieńska. Kultura unietycka powstała na podłożu kultury ceramiki sznurowej i pucharów dzwonowatych na terenie Czechosłowacji, natomiast iwieńska ukształtowała się pod wpływem wyraźnych oddziaływań unietyckich i sznurowych. Nazwa tej kultury wywodzi się z miejscowości Iwno (pow. szubiński), gdzie odkryto przewodnie formy ceramiczne. Cechą wspólną obydwu tych kultur był brak samodzielności w zakresie metalurgii. Znaleziska brązowe należały do rzadkości i pochodziły z importu. Można powiedzieć ogólnie, iż ludność żyła na poziomie neolitycznym, epoka brązu nie przyniosła żadnej podstawowej rewolucji gospodarczej.

W starszym (II) okresie epoki brązu (1450—1200 p.n.e.) wystąpiła już rozwinięta miejscowa metalurgia. Na terenie dzisiejszej Polski dochodzi do ujednoczenia kulturowego. Kultura przedłużycka zajmuje prawie całe prawobrzeżne dorzecze Odry, trzciniecka zaś rozprzestrzenia się w całym niemal dorzeczu Wisły — tylko przy ujściu egzystuje ludność kultury prabałtyjskiej.

Region Brześcia znajduje się pod wpływem kultury trzcinieckiej. Odkryte w Wolicy Nowej cmentarzysko tej kultury zezwala na stwierdzenie, że zmarłych grzebano przeważnie nie spalonych (wyjątkowo występują pochówki kremacyjne). Często spotykano groby zawierające szczątki kilku osobników. Były to prawdopodobnie pochówki rodowe w tzw. domach dla zmarłych, które posiadały niegdyś drewniane konstrukcje. Ludność mieszkała w tym okresie w ziemiankach lub też domach słupowych, których ślady odkryto niedawno nad rzeką Lubienką w Michelinie.

Z okresu trwania kultury trzcinieckiej pochodzą również znaleziska noszące nazwę skarbów, gdzie zgromadzono dość duże ilości ozdób brązowych (Kolonja Miechowice)

Omawiana kultura reprezentowała szereg form zbliżających ją do kultury przedłużyckiej. Fakt ten należy łączyć z postępującym ujednoceniem kulturowym. W środkowym okresie brązu (1200—1000 p.n.e), dochodzi bowiem do powstania jednej kultury, która istniała na przestrzeni blisko tysiąca lat (por. tabela).

Kultura łużycka wytworzyła szereg lokalnych grup — na naszym terenie występuje tzw. grupa kujawsko-chełmińska. Powstanie tej jednolitej kultury łączone jest powszechnie z wyodrębnieniem się zespołu etnicznego Prasłowian. W okresie tym dochodzi do zasadniczego przełomu w wierzeniach religijnych, czego odzwierciedleniem jest upowszechnienie się zwyczaju ciałopalenia zwłok ludzkich. Groby ciałopalne na terenie Polski występowały do tego okresu sporadycznie, od młodszej epoki kamiennej. Niektórzy badacze łączą upowszechnienie się kremacji z oddziaływaniami ludów południowych.

Tryb życia ludności nie uległ zasadniczym przemianom. Panująca jest nadal era rolnicza. Na naszym terenie z okresu trwania kultury łużyckiej poznane są dokładniej cmentarzyska. Odkrycia te dostarczyły przedmiotów codziennego użytku (np. broń, ozdoby). Niektóre zabytki są świadectwem odległych kontaktów tej ludności.

Epoka żelaza — 650 p.n.e.—1250 n.e.

Od roku 650 p.n.e. rozpoczyna się nowa epoka archeologiczna, u podstaw której zasadniczą rolę odegrał nowy metal — żelazo. Analogicznie jak w przypadku brązu, odkrycia przydatności nowego metalu dokonano na terenie Azji Przedniej już w IV tysiącleciu p.n.e. (wytapiano wtedy żelazo z meteorytów), rozpowszechniło się jednak znacznie później. Do południowej Europy dotarło około r. 1000 p.n.e., w Polsce rozpowszechnia się dopiero około r. 650 p.n.e. Zapoczątkowanie nowej ery zawdzięczamy głównie dalekosiężnym kontaktom ludności kultury łużyckiej, która w okresie tym dochodzi do niebywałego rozkwitu. Z tego zresztą okresu pochodzi prasłowiański gród w Biskupinie (pow. żniński) oraz szereg osad grodziskowych z terenu Polski. Sądząc po ilości odkrytych dotąd cmentarzysk można mniemać, iż sprzyjający od wielu stuleci dobrobyt przyczynił się poważnie do wzrostu liczbowego ludności oraz zapoczątkował osadnictwo o charakterze zbliżonym do miejskiego (centra administracyjne grup plemiennych?). Epoka żelaza przynosi więc nową jak gdyby rewolucję typu urbanizacyjnego.

Epoka żelaza dzielona jest na pięć głównych okresów

Kultura łużycka istnieje jeszcze poprzez okres halszacki oraz wczesny i środkowy podokres lateński (do około r. 125 p.n.e.). Upadek kultury łużyckiej wiążą niektórzy z pogarszaniem się warunków klimatycznych, a w związku z tym zapoczątkowaniem przegrupowań ludności z terenów Europy Północnej. Świadectwem może być napływ do centrum dzisiejszej Polski ludności kultury wschodniopomorskiej (wykształconej z lokalnej grupy

kultury łużyckiej). Do upadku kultury łużyckiej przyczynił się również najazd ludów koczowniczo-pasterskich — irańskich Scytów, który przypada na koniec okresu halsztackiego¹.

¹ Scytowie — plemiona pochodzenia irańskiego, od VII w. p.n.e. zamieszkiwały stepy położone na północ od Morza Czarnego. Dominującą rolę wśród Scytów odegrały wojownicze plemiona pasterskie, koczujące zasadniczo między Dnieprem a Donem. W swoich wędrówkach zapuszczały się również na tereny dzisiejszego Państwa Polskiego. Obok grup koczowniczych istniały również plemiona Scytów rolników, którzy pędzili tryb życia osiadły nad dolnym Dnieprem i Bohem i utrzymywali kontakty handlowe z kupcami greckimi.

Kultura wschodniopomorska w swojej czystej formie występuje w okolicach Brześcia niezmiernie rzadko. Prawdopodobnie zostało to spowodowane silnymi oddziaływaniami miejscowej ludności kultury łużyckiej na obcych przybyszów. Pod wpływem tych przemian dochodzi do wytworzenia nowej kultury — grobów kloszowych. Nazwa pochodzi od zwyczaju przykrywania popielnic (w których umieszczono przepalone szczątki ludzkie) naczyniami zbliżonymi do klosza. Stanowiska tej kultury są dość liczne w regionie Brześcia.

Na początku późnego podokresu lateńskiego (125 p.n.e. — początki n.e.) na terenie dzisiejszych Kujaw pojawiają się zabytki pochodzenia celtyckiego. Dotąd nie wyjaśniono całkowicie czy był to rezultat oddziaływań handlowych czy też dowody bytności tych ludów. Pierwotne siedziby Celtów² znajdowały się we wschodniej Francji i południowo-środkowych Niemczech, stamtąd oddziaływali zarówno w kierunku zachodniej jak południowej Europy. Celtowie na teren Polski dotarli po raz pierwszy około 300 r. p.n.e., zaś w końcu II wieku p.n.e. zaznacza się ponowny napływ tych wojowniczych ludów. Prawdopodobnie dzięki swoim rozległym wędrówkom (południowa Europa — Azja Mniejsza) dokonali wiele istotnych pod względem gospodarczym przemian. Do starej techniki garncarskiej wprowadzają toczenie naczyń na kole, żarna rotacyjne, pierwsze monety, ulepszenia w dziedzinie metalurgii. Prawdopodobnie z tego okresu pochodzi niezmiernie interesujące cmentarzysko szkieletowe ze Starego Brześcia,

Mniej więcej również w tym okresie na teren Polski północno-zachodniej docierają wpływy pierwszych Germanów³. Nie spowodowały one jednak istotnych przemian.

² Celtowie — lud indoeuropejski, około XX w. p.n.e. zajmowali dorzecze górnego Renu, Dunaju i Menu. W następnych stuleciach rozprzestrzenili się od Pirenejów aż po Morze Czarne, dotarli nawet do Azji Mniejszej. W VII w. p.n.e. zajęli Galię i dotarli do wybrzeży Morza Śródziemnego, gdzie zetknęli się z koloniami greckimi. Na przełomie VI—V w. p.n.e. wtargnęli do Italii, następnie dotarli do Karpat, południowej części Śląska oraz Małopolski. W I w. p.n.e. terytoria celtyckie zostały podporządkowane

Rzymowi

³ Germanie - lud indoeuropejski, w XX w. p.n.e. zamieszkiwali południowo-zachodnią Skandynawię i Półwysep Jutlandzki. Początki przemieszczania się Germanów z pierwotnych swoich terenów rozpoczynają się około XII w. p.n.e.

W końcu II w. p.n.e pod wpływem wielokierunkowych naważstwien dochodzi do powstania nowej kultury (zwanej niegdys kulturą grobów jamowych) wenedzkiej. Nazwa jej wywodzi się ze źródeł pisanych (I—II w. n.e.) greckich i rzymskich, w których podano pierwszych Słowian pod nazwą Wenedów. W regionie Brześcia występuje ześrodkowanie dwu grup tej kultury, tj. oksywskiej i przeworskiej, z przewagą ostatniej.

Ludność wenedzka stosuje nadal ciałopalenie (groby popielnicowe, obsypane nieraz szczątkami stosu, przeważają jednak groby jamowe — bez popielnic). Kultura ta trwa aż po okres wędrówek ludów. W okresie rzymskim (początki n.e. — 375) dochodzi do niebywałego jej rozkwitu, zwłaszcza metalurgii (osada hutnicza w Zgłowiączce, analogiczna istniała w Starym Brześciu — dotąd nie zbadana).

Nazwa tego okresu archeologicznego znajduje swoje uzasadnienie w bardzo silnych wpływach cywilizacyjnych z centrum cesarstwa rzymskiego. Dochodzi do silnego rozwoju handlu — przez teren Kujaw przechodziła jedna z najstarszych dróg, tzw. szlak bursztynowy. Zaobserwować można wzbogacenie miejscowej ludności, zwłaszcza starszizny rodowej, powstaje różnicowanie majątkowe. Wyrazem szczególnego dobrobytu części społeczeństwa są importowane przedmioty zbytku (np.: naczynia szklane i brązowe, ceramika ozdobna, paciorki szklane, różnego typu zapinki, zwierciadła z posrebrzanego brązu, przybory toaletowe, broń, kostki do gry, a nawet przedmioty kultu religijnego — posążki Merkurego i Bachusa oraz inne przedmioty). Z tego też okresu pochodzą liczne znaleziska monet rzymskich — denarów (srebrne, brązowe, rzadziej złote). Monety te nie miały jednak charakteru obiegowego, lecz służyły prawdopodobnie jako surowiec do wyrobu ozdób.

Równolegle z handlem odbywała się zasadnicza przemiana w obrębie społeczeństwa. Zaznacza się różnicowanie grup społecznych, rozpad dawnych wspólnot rodowych na rzecz terytorialnych. Proces ten zapoczątkowany w okresie rzymskim trwa aż do wczesnego średniowiecza i prowadzi stopniowo do wytworzenia feudalizacji zarówno stosunków gospodarczych, jak i społecznych.

Prawdopodobnie w okresie rzymskim (a być może już w halstackim) dokonała się zasadnicza przemiana w rolnictwie. Stosowany dotąd system wypaleniskowy (żarowy) i odłogowy zostaje zastąpiony nawożeniem gruntów odchodami zwierzęcymi. Ponadto rozpowszechniają się tzw. zielone nawozy oraz nawożenie popiołami i marglem (skały osadowe składające się głównie z węglanu wapnia)

Z podokresu wczesnopiastowskiego znana jest duża liczba znalezisk z terenu Brześcia Kujawskiego. Na podstawie czterech cmentarzysk wczesnośredniowiecznych należy sądzić o dość dużym skoncentrowaniu ludności.

Skoncentrowanie ludności sugeruje, iż istniała tu osada (a prawdopodobnie i grodzisko) w południowo-zachodniej części dzisiejszego miasta. Na tym prawdopodobnie terenie pobudowano zamek w końcu wieku XIII lub początkach XIV. Miejsce to jest bowiem położone na najwyższej krawędzi wzgórza (w pobliżu rzeki Zgłowiączki), na nim znajduje się również kościół farny z roku 1235.

Warto również dodać, że w roku 1966, w trakcie prac badawczych na cmentarzysku przyszpitalnym i przykościelnym (stanowisko: Św. Duch) z wieku XVI—XIX, odkryliśmy ślady pieców piekarniczych i ceramicznego z początków wieku XIV oraz obecność szczątków palisady drewnianej, będącej być może częścią dawnych umocnień obronnych grodziska. Według relacji S. Madajskiego, jesienią 1944 r. w trakcie prac kanalizacyjnych odkryto w Brześciu drewniane rury wodociągowe, pochodzące prawdopodobnie z wieku XIV—XV. Ostatnio wreszcie, w 1967 r. przy kopaniu fundamentów pod nowo budowany pawilon handlowy odkryto ślady drewnianych domostw.

W stosunku zaś do osady Stary Brześć należy podkreślić za K. Jażdżewskim, iż nie posiada ona dokładnego datowania z powodu braku źródeł historycznych oraz niepełnych danych archeologicznych. Uwzględniając jednak współczesną rzeźbę geologiczną tego terenu można nabrać przekonania, iż nie była to osada obronna (grodzisko). Od strony południowej otacza ją dość głęboki parów (okolica Bugaju) i jezioro Smętowo. Teren wschodni stanowią podmokłe łąki, które przechodzą następnie w niewielką dolinę dochodzącą w kierunku północnym aż do rzeki Zgłowiączki. Granicę zaś zachodnią stanowi wspomniana uprzednio rzeka. Mogła to więc być osada o charakterze ostrowa.

Wczesnośredniowieczny Brześć miał zapewne charakter miejski — położony był przy zbiegu dróg lądowych. Spławna podówczas Zgłowiączka posiadała zapewne przystań rzeczną, analogiczną do odkrytej ostatnio w Wieńcu. Wśród rzemieślników byli nawet złotnicy i mincerzy (osoby produkujące pieniądze). Brześć Kujawski jako miasto obronne wkracza na widownię dopiero w okresie średniowiecznym.

Stan liczbowy ludności dawniej i dziś

Ostatnie zagadnienie zasługujące na omówienie to wielkość populacji ludzkich w dawnych epokach i współcześnie. Problem ten jest stosunkowo mało poznany, dokładnej bowiem ewidencji nie prowadzono nawet w czasach historycznych. Pozornie wydawać się może, że liczba ludności nie ulegała istotnym zmianom na przestrzeni odległych tysiącleci. Wielkość populacji ludzkich była i jest uzależniona od warunków gospodarczo-ekonomicznych. Rekonstrukcje zaludnienia poszczególnych terenów napotykają na poważne trudności, zwłaszcza dla epoki starszego paleolitu, np. prawdopodobnie nigdy nie poznamy liczebności form wczesnoludzkich. W końcu starszej epoki kamienia (okres późnego paleolitu) ludzie występowali niezmiernie rzadko. Według obliczeń niektórych badaczy na wyżywienie jednego człowieka potrzeba było około 2 km² dobrego terenu łowieckiego. Dla tego okresu przyjmuje się ogólną liczbę szacunkową mieszkańców kuli ziemskiej na około 10 milionów. Przyjmując podstawę tych wyliczeń można zakładać, że na terenie dzisiejszej Polski mieszkało około 100—150 tys. ludności. W granicach regionu brzeskiego mogło się więc znajdować (na przełomie paleolitu młodszego i mezolitu) nie więcej niż 40 osób.

Większą dozę prawdopodobieństwa mają dane dla epoki neolitu, upowszechnił się bowiem kultowy zwyczaj grzebania zmarłych. Niestety i te wyliczenia są również szacunkowe, nie odkryto bowiem dotąd wszystkich stanowisk z tej epoki. Neolityczna rewolucja rolnicza zapoczątkowała erę znacznego przyrostu ludności. Człowiek stał się producentem żywności. Niektórzy badacze szacują, że około roku 3 tys. p.n.e. na naszej planecie egzystowało mniej więcej 40—50 mln ludzi. Kierując się tymi danymi można przypuszczać, iż w granicach dzisiejszej Polski znajdowało się około 500—750 tys. stałych mieszkańców. Liczba ta jest bardzo prawdopodobna, gdyż około wieku X (por. tabela Polska posiadała około 1 125 000 ludności.

Liczba mieszkańców regionu Brześcia Kujawskiego oraz Polski w okresie od neolitu do współczesności

Datowanie	Brześć Kujawski	Region brzeski	Datowanie	Polska
Neolit a)	80	150	Neolit c)	500—750 tys.
Wiek XI n.e.	250	500	Około r. 1000 n.e. d)	1 125 000
Wiek XV	1000	3000	Około r. 1600	8 000 000
Współcześnie b)	4750	10174	Około r. 1761	12 000 000
			Rok 1920	27 000 000
			Rok 1965	31 551 000

a) Dane szacunkowe własne (neolit— wiek XV n.e.) w oparciu o materiały archeologiczno-antropologiczne.

b) Miasto Brześć Kujawski w obecnych granicach (dane ze spisu z r. 1963

c) Dane szacunkowe własne.

d) Dane z pracy E. Rosseta (*Perspektywy demograficzne Polski*, Warszawa 1962) dla lat 1000—1920. Ludność w każdorazowych granicach państwa.

BIBLIOGRAFIA

- Byrska-Kaszewska E., *Cmentarzysko średniowieczne w Starym Brześciu powiat Włocławek (stan. 4). Część I*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, s. 85—124, Łódź 1957.
- Chmielewski W., *Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Łodzi nr 2, Łódź 1952.
- Gabałówna L., *Pochówki bydłce kultury amfor kulistych ze stanowiska 4 w Brześciu Kujawskim w świetle podobnych znalezisk kultur środkowoeuropejskich*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna nr 3, Łódź 1958.
- Gabałówna L., *Zagadnienie bębnow glinianych na Kujawach. Uwagi na marginesie znalezisk w Opatowie, Radziejowie i Pikutkowie*, jak poprzednio nr 5, 1960.
- Gabałówna L., *Bagienne znaleziska kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Z otchłani wieków, R. XXIX, 1963.
- Gabałówna L., *Uwagi o kulturze pucharów lejkowatych w fazie wióreckiej na Kujawach*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna nr 11, Łódź 1964.
- Gabałówna L., *Ze studiów nad grupą brzesko-kujawską kultury lendzielskiej*, Acta Archaeologica Lodziensia nr 14, Łódź 1966.
- Grześkowiak J., *Wczesnośredniowieczna przystań rzeczna w Wieńcu, pow. Włocławek*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Archeologia I, Toruń 1968.
- Grześkowiak J., *Najdawniejsze dzieje powiatu włocławskiego, monografia powiatu włocławskiego*, Włocławek 1968.
- Jażdżewski K., *Ciekawe odkrycia archeologiczne w pow. włocławskim i nieszawskim*, Z otchłani wieków, R. VIII, 1933.
- Jażdżewski K., *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936.
- Jażdżewski K., *Badania archeologiczne w Brześciu Kujawskim w roku 1936*, Z otchłani wieków R. XI, 1936.
- Jażdżewski K., *Cmentarzysko grobów megalitycznych w Pikutkowie, w pow. włocławskim*, jak poprzednio R. XI, 1936.
- Jażdżewski K., *Neolityczne groby zwierzęce z Kujaw*, jak poprzednio R. XI, 1936.
- Jażdżewski K., *O tak zwanych lukach osadniczych i o zabytkach z początków epoki brązowej z obszaru Kujaw*, jak poprzednio R. XII, 1937.
- Jażdżewski K., *Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach*, jak poprzednio R. XII, 1937.
- Jażdżewski K., *Interesujące zabytki z czasów piastowskich na Kujawach*, jak poprzednio R. XII, 1937.

- Jażdżewski K., *Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na Kujawach w roku 1937, jak poprzednio R. XII, 1937.*
- Jażdżewski K., *Cmentarzyska kultury ceramiki wstęgowej i związane z nimi ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim, Wiadomości Archeologiczne, t. XV, s. 1—106, 1938.*
- Jażdżewski K., *Badania archeologiczne na Kujawach w roku 1938, Z otchłani wieków, R. XIV, 1939.*
- Jażdżewski K., *Kujawskie przyczynki do zagadnień tubylczości Słowian na Ziemiach Polskich, Wiadomości Archeologiczne, t. XVI, s. 106—161, 1939—1948.*
- Jażdżewski K., *Wczesnośredniowieczne osadnictwo miasta Włocławka i jego najbliższej okolicy, Materiały Wczesnośredniowieczne, t. IV, s. 109—148, 1956.*
- Jakimowicz R., *Nowe materiały do dziejów złotnictwa wczesnopolskiego, Wiadomości Archeologiczne, t. XVI, s. 378—386, 1939—1948.*
- Kapica Z., *Dotychczasowy stan badań antropologicznych Regionu Brześcia Kujawskiego, Monografia powiatu włocławskiego, Włocławek 1968.*
- Kapica Z., *Różnicowanie się składów antropologicznych ludności Kujaw (na przestrzeni od neolitu do współczesności) w oparciu o materiały z terenu powiatu włocławskiego, Przegląd Antropologiczny t. XXXIV — 1968.*
- Kaszewski Z., *Osada kultury łużyckiej z III i IV okresu epoki brązu na stanowisku 13 w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna Nr 14, s. 159—229, Łódź 1967.*
- Madajski S., *Czym były wielkie budowle z młodszej epoki kamiennej, odkryte w Brześciu Kujawskim? Z otchłani wieków, R. XIII, 1938.*
- Michalski I., *Struktura antropologiczna Polski, cz. I+II, Acta Anthropologica Universitatis Lodziensis Nr 1, Łódź 1949.*
- Niesiołowska E., *Materiały neolityczne ze stanowiska 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna Nr 14, s. 79—144, Łódź 1967.*
- Radomski L., Świeżyński K., *Szczątki zwierzęce z neolitycznego stanowiska 6 w Pikutkowie, pow. Włocławek, wydobyte w czasie prac wykopaliskowych w roku 1937, jak poprzednio, s. 145—157.*
- Świeżyński K., *Analiza szczątków kostnych neolitycznych grobów zwierzęcych z Brześcia Kujawskiego, jak poprzednio, Nr 3, s. 109—126, 1958.*
- Wiślański T., *Kultura amfor kulistych w Polsce Północno-Zachodniej, IHKM-PAN t. 13 — Polskie badania archeologiczne, 1966.*
- Żejmo-Żejmis St., *Seria neolityczna czaszek z Brześcia Kujawskiego, Wiadomości Archeologiczne, t. XV, s. 158—186, 1938.*

Wykaz stanowisk archeologicznych w Regionie Brześcia Kujawskiego
(załącznik do mapy)

Kultura ceramiki wstęgowej rytej	Brześć Kujawski, Guźlin.
Kultura ceramiki wstęgowej kłutej	Brześć Kujawski.
Kultura lendzielska	Brześć Kujawski, Kuczyna, Stary Brześć Kolonia.
Kultura pucharów lejkowatych	Bachórka, Brześć Kujawski, Falborek, Kuczyna, Miechowice Małe, Nowy Młyn, Pikutkowo, Potok, Stary Brześć, Stary Brześć Kolonia, Wieniec.
Kultura amfor kulistych	Brześć Kujawski, Dębice Kolonia, Guźlin, Humlin, Kąty, Kruszynek, Kuczyna, Nowa Wieś, Pikutkowo, Stary Brześć, Stary Brześć Kolonia, Wieniec.
Kultura ceramiki sznurowej	Brześć Kujawski, Pikutkowo, Stary Brześć.
Kultura pucharów dzwonowatych	Dobre, pow. włocławski.
Kultura unietycka	Gustorzyn, Pikutkowo.
Kultura iwieńska	Brześć Kujawski, Gustorzyn, Stary Brześć.
Kultura trzcieniecka	Brześć Kujawski, Fajewo, Michelin, Miechowice, Nowy Młyn, Potok, Wolica Nowa.
Kultura łużycka	Brześć Kujawski, Dębice Kolonia, Falborz, Józefowo, Kazanie, Kąty, Kuczyna, Marianki, Machnacz, Miechowice, Nowy Młyn, Turowo, Wieniec, Wolica Nowa.
Kultura wschodniopomorska	Zurawice, pow. włocławski.
Kultura grobów kloszowych	Brześć Kujawski, Gustorzyn, Kąty, Kuczyna, Stary Brześć, Wieniec.
Kultura wenedzka	Brześć Kujawski, Dziadowo, Gustorzyn, Józefowo, Nowy Młyn, Stary Brześć.
Kultura prapolska	Brześć Kujawski, Dębice, Falborz, Gustorzyn, Kąty, Kazanie, Sokołowo, Stary Brześć, Stary Brześć Kolonia, Turowo, Wieniec.

